

İNGİLİS DİLİNDƏ SİLLABİK VƏ QEYRİ-SİLLABİK SONORLU SAMİTLƏRİN AKUSTİK KÖRRELYATLARI

Z.M.QULİYEVA

AR Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Heydər Əliyev adına Akademiyası

Məqalə ingilis dilində sillabik və qeyri-sillabik sonoruslu samitlərin akustik korrelyatlarından bəhs edir. Müsiquili tonun üstünlüyü görə sonoruslu samitlər küylü samitlərdən fəqli tələffüz olunur. Onların tələffüzü zamanı yaranmış novlu keçid xeyli genişlənir. Müasir ingilis dilində sonoruslu samitlərin sayı 7-dirş /m,n,ŋ,r,j,l,w/.

Əmələgəlmə yerinə görə manə tam olanda kipləşən burun sonorusları /m,n,ŋ/, natamam olanda isə novlu /r,j,l,w/ sonorusları yaranır.

Sonor samitlər burun və ağız növlərinə bölünürlər ki, bu da yumşaq damağın vəziyyətinə görə hava axını istiqamətində müəyyənləşir.

Burun boşluğunda heç bir kipləşmə yaranmır. Onların heç bir qüvvətli – zəif və ya kar – cingilitili qarışığı adətən olmur. Ağız /r,j,l,w/ sonorusları eyni kateqoriyaya malik olurlar, onların nisbətən küylü olması kontekstdən asılıdır.

Onlardan ikisi /j,w/ fonoloqlar tərəfindən hətta yarımşait adlandırılır və heca tərkibində təxminən /u:,I/ saitləri kimi tez sürüşkən xarakterə malik olurlar. Çox hallarda sonoruslar akustik xassələrinə görə sait səslərə oxşayır.

Buna görə də onların bəziləri saitlər kimi heca düzəltmək qabiliyyətinə malik olur. Məsələn /ŋ,l/ sonorusları ən çox hecadüzəldici tezliyə

malikdir: written /ritŋ/, little /litl/, nisbətən az hallarda /ŋ/ hecadüzəldə bilir: məsələn rhythm /rɪðŋ/ sözündə buna rast gəlinir. Bu akustik xassələrə baxmayaraq, biz sonorusları samitlər sinfi kimi öyrənirik, çünki artikulyator fizoloji cəhətdən onların samitlik funksiyası saitlərdən çoxdur, belə ki, onlar heca mərkəzində daha çox sərhəd təşkil edə bilir.

Ağız sonorusları hava axınının istiqamətinə görə mərkəzi və dilyanı olur. Əgər hava axını dilin aşağı enmiş yanlarından süzülüb keçirsə, onda dilyanı sonorus /l/ tələffüz edilir, əgər hava axını dilin mərkəzi xətti boyu süzülürsə onda orta sonorus səslər tələffüz edilir /w,r,j/.

Heca səs və səs birləşmələrindən ibarət olan digər seqmentlərdən daha qüvvətli eşidilən nitq vahididir. Hecada nəzərə çarpan və onun nüvəsini təşkil edən səsə hecadüzəldici səs deyilir. Hecadüzəldən səslər ümumiyyətlə saitlərdən (monofonqlardan, diftonqlardan və diftonqoidlərdən) ibarətdir. İngilis dilində bəzi sonoruslu samitlərdə hecadüzəldici keyfiyyətə malikdir. Fonetik transkripsiyada hecadüzəldici sonoruslu samit alt tərəfdən nöqtə ilə işarələnir. Məs. Listen /lɪsŋ/

Hecadüzəldən sonoruslar arasında işlənmə tezliyinə görə /l/ və /ŋ/, bunlara nisbətən /ŋ/-ya az rast gəlinir. /bɒtŋ/, /prɪzŋ/, /æpl/, /trʌbl/, /pʌzl/, /mɪdl/, /fɑ:sŋ/, /heɪsŋ/, /mʌtŋ/. İngilis dilində danışq üslubundan asılı olaraq parcel, level, special, person kimi sözlər neytral saitlə tələffüz oluna bilər, bu da sonorus hecadüzəltmə funksiyasının itməsinə səbəb olur.

/ 'pɑ:səl/, / levəl/, / speʃəl/, / 'pɜ: sən/.

Bundan əlavə ingilis dilində bəzi sözlərdə sonuncu sonordan əvvəl heç bir sait olmadığı halda onlar 2 cür tələffüz edilə bilərlər. Məsələn;

puzzle /pʌzl/ – /' pʌzəl/

ruffle / rʌfl/ – / rʌfəl/

Digər tərəfdən isə bir sıra sözlərdə sonuncu sonordan əvvəl sait hərf olanda onlar neytral saitsiz oxunur. Bu halda sonorlar hecadüzəldən olurlar. Məsələn: /gɑ:dŋ/, lesson /lesŋ/, pupil /pju:pəl/. /ŋ/ sonoru olan sözlər, məsələn, blossom /blɒsŋ/, rhythm /rɪðŋ/ tez-tez neytral saitle tələffüz edilir, /blɒsəm/, rhythm /rɪðəm/.

İngilis dilində bir neçə söz vardır ki, onlar morfoloji formadan asılı olaraq, ya hecadüzəldən və ya heca düzəltməyə /l/ və /n/ ilə tələffüz edilir.

/drɪzl/ – / drɪzlɪŋ/ və ya / drɪzlɪŋ/

/θretŋ/ – /θretŋɪŋ/ və ya /θretŋɪŋ/

Fonetik cəhətdən ikihecalı sözlər olan rhythm /rɪðŋ/, /mɪdl/ yazıda və ya çapda təkhecalı kimi götürülür.

Sözlərin hecadüzəlici quruluşunun morfem quruluşu ilə müəyyən qədər korrelyatlığı var. Bu korrelyatlıq da tam, ya yarımçıq uyğunluqda, və ya, eləcə də morfem və heca sərhədində uyğunsuzluq da ola bilər. Dillər bu baxımdan fərqlənirlər. Azərbaycan və ingilis dillərində heca sərhədi morfem sərhədi ilə eyni olmaya da bilər. Məsələn, ingilis dilində lately sözündə / leɪtl/ heca və morfem sərhədi üst-üstə düşür. Lakin “later” sözündə /'leɪ-tə/ heca və morfem bölgüsü uyğun gəlmir. Azərbaycan dilində yeməyin sözündə /ye –mə -yin/ fonetik bölgü morfem bölgü ilə uyğun gəldiyi halda, “yemək” sözündə /ye –mək/ bu bölgü defektlidir.

Fonetik hecalara və morfemlərə bölgüdə sözlər arasında həm uyğun gələn, həm də uyğun gəlməyənlər hər bir dilin öz qanunauyğunluğuna görə olur.

İngilis dilində hecadüzəldən / ! / sonoru samitlərdən ən çox nəzərə çarpandır, buna baxmayaraq / ! / sonunun işlənməsi bütün sözlərdə eynilik təşkil etmir. Bunun hecadüzəltmə xüsusiyyəti özündən sonra digər samitlərin işlənməsindən asılı olur.

Əgər sözsözü samit alveolyardır, məsələn bottle /bɒtl/, muddle /mʌdl/, tunnel /tʌnl/, onun hecadüzəldən /!/-yə tərəf artikulyasiya hərəkəti olduqca sadədir. Bu zaman dilin yanları, bu samitdə qalxıbsa, o hava axınının buradan çıxması üçün aşağı enir (bu lateral zəifləmə adlanır). Dilin ucu və kökü /!/ tələffüzündə gərginliyin zəifləməsinədək hərəkət etmir.

Alınma sözlərdə hecadüzəldən /!/ sonunun tələffüzünə diqqət yetirək. Etdiyimiz müşahidələrimizdə tək və ya çoxhecalı sözlərdə sonu – le hərfi ilə bitən sözlərdə (isimlərin cəm halı və ya fellərin III şəxsin təkində –“les”) / ! / sonunun qalın variantına rast gəlirik.

Məsələn:alvəlyar samit gələndə

cattle / kæt!/, bottle / bɒtl!/, wrestle /rest!/, muddle / mʌdl!/

1) alvəlyar olmayan samit gələndə

couple /kʌpl/; trouble / trʌbl/; struggle /strʌgl/; knuckle /nʌkl/

Bu sözlərdə adətən sonuncu kar “e” hərfi şəkilçi qisminə keçəndə itir və /!/ adətən sonuncu hecadüzəldən olur. Lakin “ing” şəkilçisi əlavə olunduqda / ! / öz hecadüzəldici keyfiyyətini itirir. Məsələn:

bottle / bɒtl/ - bottling / bɒtlɪŋ/

muddle / mʌdl/ - muddling / mʌdlɪŋ/

struggle /strʌgl/ - struggling /strʌglɪŋ/

Qeyd edək ki, “coddle”, “coddling” – sözlərindəki sillabik /l/ və qeyri-sillabik /l/ arasında olan ziddiyyət bu məsələyə ayrı-ayrı bucaqdan yanaşmadan asılıdır.

İngilis danışığı üslubunda -al, -el şəkilçiləri ilə bitən sözlərdəki /l/ hecadüzəldəndir. Məsələn:

panel /pænI/ papal /peIpI/
petal /petI/ parcel /pɑ:sI/
kernel /kɜ:nI/ Babel /beIbI/
pedal /pedI/ ducal /dju:kl/

İngilis dilində sonorlar arasında ən çox işlənmə tezliyinə malik olanı hecadüzəldən /ŋ/-dir. Sözü ortasında və sonunda məsələn, “threaten”, “threatening” kimi sözlərdə /ŋ/ heca düzəldəndir. /θretŋ/ /θretŋIŋ/. Hecadüzəldən /ŋ/-dan başqa alveolar partlayışlılar və sürtünənlərdən sonra çox işlənir. İngilis dilində /t/ və /d/-dan sonra /ŋ/ gələrsə burunlaşma yumşaq damağın aşağı enməsi nəticəsində baş verir, belə ki, “eaten” sözündə /i:tŋ/, /tŋ/ birləşməsi zamanı dilin ucu ilə yaranmış alveolar kipləşmə artikulyasiyanın sonuna qədər davam edir, yəni dil hərəkət etmir. Lakin yumşaq damaq /t/ -nın sonunda aşağı enir və yığılmış hava axını burundan çıxır. /ŋ/ sonoru /f/ və /dʒ/-dan sonra sillabik ola bilməz, məsələn “sullen” sözü /sʌlən/, “Christian” /krɪstʃən/ və “pigeon” /pɪdʒən/ sözü kimi tələffüz edilir.

Alvəyar olmayan samitlərdən sonra işlənen /ŋ/ sillabik ola bilməz. Məsələn: “toboggan”, “wagon” adi halda /tə'boʒən/, /'wæʒən/ kimi tələffüz edilir.

Qoşadodaq samitlərdən sonra “happen”, “happening”, “ribbon” sözlərində /ŋ/ sillabik və qeyri-sillabik ola bilər. /hæpŋ/, /hæpŋIŋ/, /rɪbŋ/ və ya /hæpən/, /hæpənIŋ/, /rɪbən/. /ŋ/ bu kontekstdə /ŋ/-ya da çevrilə bilər. Eyni yolla sözlərdə velyar samitlərdən sonra “thicken”, “waken”-sözlərində hecadüzəldən /ŋ/ – /ən/ kimi tələffüz edilə bilər. Bu kontekstdə burun sonoru /ŋ/ tələffüz edilə bilər.

/f/ və /v/-dan sonra sonor /ŋ/ – adətən sillabikdir: seven, heaven, often /sevŋ/, /hevŋ/, /ɒfŋ/. Bir qayda olaraq sonor samitdən əvvəl başqa bir samit fonem gəlməlidir: Məsələn: “Wilton” /wɪltən/ /wɪltŋ/ “Minton”, “lantern”, “London”, “abandon” sözündə axırıncı heca /ə/ tələffüz edilir. /mɪntən/, /læntən/, /lʌndən/, /ə'bændən/.

Mümkün assimilyativ proseslərdə “happen” sözünü /hæpŋ/ “thicken” /θɪkŋ/ kimi tələffüz olunur; “broken key” /broʊkɪŋ'ki:/ birləşməsində velyar burun /ŋ/ , velyar burun sillabik /ŋ/ ilə əvəzlənir. Hecadüzəldici işarə /l/, /ŋ/, /ŋ/ sonorlu samitlərdə fonemin aşağı hissəsində, /ŋ/ -da fonemin yuxarısında qoyulur.

Hecadüzəldən samit birləşmələrində 2 sonor samitin bir yerdə gəlməsi qeyri-mümkündür. Məsələn: “national” /næʃnI/ literal /lɪtrI/, visionary /vɪʒnəri/, veteran /vetrŋ/ kimi deyil, /næʃənI/ >/ næʃŋI/; /lɪtərI/; /lɪtrəlI/; /vɪʒənəri/ >/vɪʒŋəri/; /vetərŋ/ >/vetərən/ variantlarında deyilir. Xatırlatmaq vacibdir ki, çox cəld danışıda “veteran” sözü /vetrŋ/ kimi tələffüz edilə bilər. Transkripsiya bu sözlər arasında fərqi görməyə imkan verir. Danışığı dilində bu mümkün deyil. Transkripsiyada çox vaxt həqiqətən daha çox sadə və aydın görünür. /m,n,ŋ,l/ sonorları başqa samitlərlə birləşmələrdə heca əmələ gətirirlər. Məsələn:

earthen channel Aprel equal
people garden often nation
written eagle even decision
taken fortune listen rhythm
able angel season camel

Hecadüzəldən sonorların birləşmələrdə aşağıdakı hallarda heca yaratmırlar:

/l/ bütün birləşmələrdə /θ,ð/-dan başqa,

/ŋ/ bütün birləşmələrdə /m,n/ –dan başqa,

/ŋ/ – /θ,ð,s,z,p/ və /ŋ/ /k/ ilə birləşmələrdə.

İki-, üç-, dörd- və beşüzvlü samit birləşmələrində sonorlar müxtəlif kombinasiyalarda hecadüzəldici funksiyalarını saxlayırlar.

opens vacant goggles ovens patient

marbles enables merchant arrivals angels

patterns mortals urgent heathens equalled

compled student softened rhythms motions

peoples (v) gardens servant decent whistles

officials eleventh present persons

pannelled

Dördüzvlü samit birləşmələrin də bu cür xarakterizə olunur: sözönündə

/p,t,d,tʃ,dʒ,f,v,s,z,ʃ,ʒ,r/. Hecanın zirvəsi /n,l/ sonorlarından sonra /t,d,s/-nın ardınca, sözsönu samitlər /t,s,z/-dan sonra. Məsələn:

innocents agents patents tangents parents

serpents students servants pheasants errands

patients scaffolds licensed merchants heralds

Beşüzvlü samit birləşmələrində /t,r,n,t,s/ entrants – sözündə, emigrants,

minstrels, hydrants /grnts/, /strlz/, /drnts/.

Sonorların hecadüzəltmək qabiliyyəti xüsusilə partlayışlı samitlərlə burun sonatları birləşməsində qüvvətli olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S.M., Qarayeva M. G. English Phonetics (normativ kurs) Bakı: 2005, 314 p.
2. Babayev S.M. English Phonology, Bakı: 2004, 204 s.
3. Соколова М.А. Практическая фонетика английского языка. М. 1984.
4. Трахтерев А.Л. Основные вопросы теории слога и его определение // Вопросы языкознания. М., 1956, № 6, с. 32-40
5. Peter Roach. English Phonetics and Phonology. Cambridge 1991. p.262.
6. Leontyeva S.F. A Theoretical Course of English Phonetics. Moscow. 1980 p.270
7. Vassilyev. English Phonetics (a theoretical course) Moscow. 1970. p.323.

З.М. ГУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Акустическая взаимосвязь английских слогаобразующих и неслогообразующих сонантов. Автор исследует слогаобразующиеся и неслогообразующиеся сонанты расположения английских сонантов.

Z.M.QULIYEVA

SUMMARY

Acustical correlation of the English syllabic and unsyllabic sonorants. The Article is devoted to the explanation of the syllabic and unsyllabic sonorants. The author researches out the syllabic and unsyllabic positions of the English sonorants.